

ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰਕ: ਇਕ ਸਰਵੇਖਣ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ

ਡਾ: ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਕੰਦੇਲਾ, ਯੂ ਕੇ

ਸ੍ਰੀ ਤਤਵਚਿੰਤਾਮਣੀ – ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ (2)

ਅਨੁਮਾਨ ਖੰਡ – ਅਨੁਮਿਤੀ ਨਿਰੂਪਣ

ਅਨੁਮਿਤੀ ਗਿਆਨ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਧਕ, ਪੱਖ ਅਤੇ ਹੇਤੁ ਦਾ ਵਿਆਪਤੀ ਵਾਲਾ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੈਸੇ,

ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਅੱਗ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਉੱਪਰ ਧੂੰਆਂ ਹੈ

ਇੱਥੇ ਪਰਬਤ ਨੂੰ ਪੱਖ, ਅੱਗ ਨੂੰ ਸਾਧਕ ਅਤੇ ਧੂੰਏਂ ਨੂੰ ਹੇਤੁ ਜਾਂ ਕਾਰਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ “ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਅੱਗ ਹੈ” ਅਨੁਮਿਤ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਹੋਰ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਯਾਨੀ ਧੂੰਏਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਜਿਸ ਦਾ ਅੱਗ ਨਾਲ ‘ਵਿਆਪਤੀ’ ਵਾਲਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਈ ਬਾਰ ਪਰਾਮਰਸ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਨੁਮਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਵਿਚ ਫਰਕ

ਕਈਆਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਹੀ ਇਕੋ ਇਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੁਮਾਨ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ,

- (1) ਹੇਤੁ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਵਿਚਕਾਰ ‘ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ’ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ;
- (2) ਹੇਤੁ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਪ੍ਰਵਾਨਤ ਜਾਂ ਵਿਵਾਦੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਕਰਕੇ ਇਹ ਡਾਵਾਂਡੇਲ (ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ) ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ;
- (3) ਹੇਤੁ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਅਕਸਰ “ਸੰਭਾਵਨਾ” ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਗੰਗੇਸ਼ ਉਪਰੋਕਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗਿਆਨ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨ ਵੀ ਹਨ, ਅਤੇ ਅਨੁਮਾਨ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਅਨੁਮਾਨ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਵਿਚ ਉਹ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਦਲੀਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ:

- (1) ਇਕ ‘ਅਨੁਮਾਨ’ ਦੀ ਅਵੈਧਤਾ (ਅਪ੍ਰਮਾਣਕਤਾ) ਤਦ ਹੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪਹਿਲੇ ਸਮਰੂਪੀ ‘ਅਨੁਮਾਨ’ ਦੀ ਅਵੈਧਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਅਵੈਧ ਜਾਣੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਣ। ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਪੂਰਵ-ਧਾਰਣਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਅਨੁਮਾਨ’ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਗੰਗੇਸ਼ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ ਕਿ ਅਨੁਮਾਨ ਦੀ ਅਵੈਧਤਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ‘ਅਨੁਮਾਨ’ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ, ਆਧੁਨਿਕ ‘ਵਿਗਿਆਨ ਦਰਸ਼ਨ’ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ “ਆਗਮਨ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ” ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੈ।

- (2) “ਅਨੁਮਾਨ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹੈ” ਇਹ ਕਥਨ ਕਿਸੇ ਮਾਹਰ ਲਈ ਕੋਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ‘ਅਨੁਮਾਨ’ ਦੀ ਅਵੈਧਤਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਸੱਕੀ ਜਾਂ ਉਕੇ ਹੋਏ ਪੁਰਸ਼ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਪੁਰਸ਼ ਸੱਕੀ ਹੈ ਜਾਂ ਉਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ? ਇਹ ਨਿਸ਼ਚੈ ਹੀ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਅਨੁਮਾਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (3) “ਅਨੁਮਾਨ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹੈ”: ਕੀ ਇਹ ਕਥਨ ਵੈਧ ਹੈ ਜਾਂ ਅਵੈਧ? ਜੇ ਇਹ ਵੈਧ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਬਦਪ੍ਰਮਾਣ ਨੂੰ ਵੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਜੇ ਇਹ ਅਵੈਧ ਹੈ ਤਾਂ ‘ਅਨੁਮਾਨ’ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਪਏਗਾ। ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਵਿਕਲਪ ਵਿਰੋਧੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਅਢੁਕਵੇਂ ਹਨ।
- (4) ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੇ ‘ਅਨੁਮਾਨ’ ਅਵੈਧ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਵੀ ਵੈਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਵੈਧਤਾ ਅਨੁਮਾਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਅਸੀਂ ਅਨੁਮਾਨ ਦੀ ਅਨ-ਉਪਸਥਿਤੀ ਵਿਚ, ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਦੀ ਵੈਧਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ? ਜੇ, ਫਿਰ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਵੈਧ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਵੈਧਤਾ ਤੇ ਕੋਈ ਸੱਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

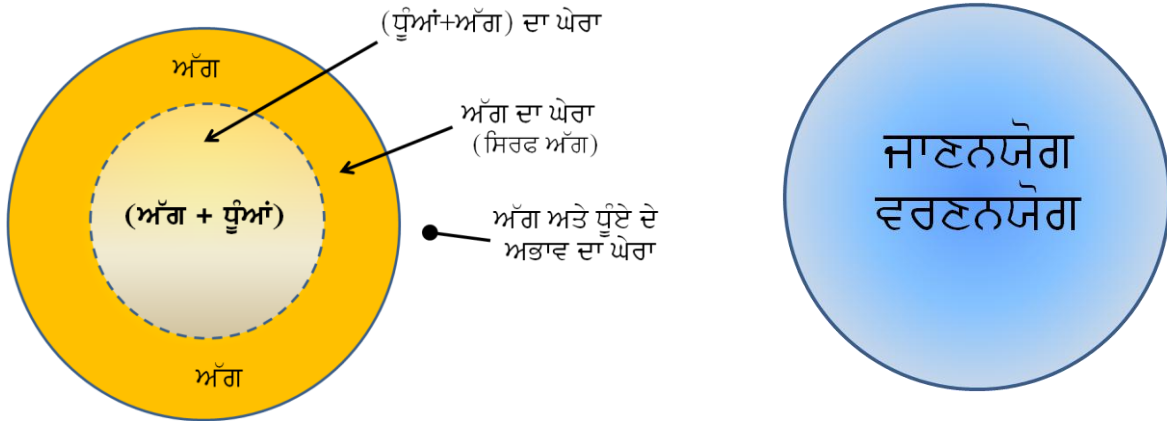
ਇਸ ਲਈ ਸਿਰਫ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਹੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਅਨੁਮਾਨ ਵੀ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਨੁਮਾਨ ‘ਵਿਆਪਤੀ’ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ‘ਵਿਆਪਤੀ’ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਵਿਆਪਤੀ ਪੰਚਕਮ – ਵਿਆਪਤੀ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

ਗੰਗੋਸ਼, ਵਿਆਪਤੀ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਪੰਜ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ:

- (1) ਸਾਧਕ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਦੇ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਹੇਤੁ ਦੀ ਅਨ-ਉਪਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵਿਆਪਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੈਸੇ,
ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਅੱਗ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਥੇ ਧੂੰਆਂ ਹੈ।

ਇੱਥੇ ਅੱਗ (ਸਾਧਕ) ਦੇ ਖੇਤ੍ਰ (ਅਧਿਕਰਣ) ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਾਰੇ ਖੇਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਧੂੰਆਂ (ਹੇਤੁ) ਅਨ-ਉਪਸਥਿਤ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਚਿੱਤਰ 1.0। ਗੰਗੋਸ਼ ਇਸ ਉੱਪਰ ਗਹੁ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤਰੁੱਟੀਪੂਰਣ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕੇਵਲ-ਮਾਤਰ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ‘ਤੇ’) ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਨੁਮਾਨ ਉੱਪਰ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਜੇ ਜਾਣਨਯੋਗ (ਵਿਗਯੋਗ) ਹੈ, ਉਹ ਵਰਣਨਯੋਗ ਵੀ ਹੈ” (ਚਿੱਤਰ 2.0) ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਜਿਹੜੀ ਵਰਣਨਯੋਗ ਤਾਂ ਹੋਵੇ ਪਰ ਵਿਗਯੋਗ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਗਲਤ ਹੈ।

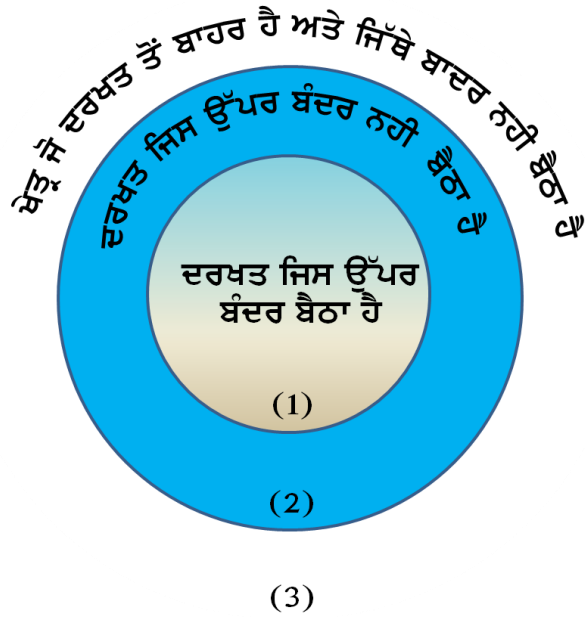
ਚਿੱਤਰ 1.0: ਅੱਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਏ ਦਾ ਅਧਿਕਰਣ

ਚਿੱਤਰ 2.0: ਜਾਣਨਯੋਗ, ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ

- (2) ਸਾਧਯ ਦੀ ਅਣ-ਹੋਂਦ (ਅਭਾਵ) ਦੇ ਉਸ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ “ਜੇ ਕਿ ਸਾਧਯ ਦਾ ਸਵੈ ਅਧਿਕਰਣ ਨਹੀਂ ਹੈ” ਹੇਤੁ ਦੀ ਅਨਉਪਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵਿਆਪਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੈਸੇ,

ਇੱਥੇ ਬਾਂਦਰ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦਰਖਤ ਹੈ।

ਇਸ ਉਦਾਹਰਣ ਵਿਚ “ਦਰਖਤ” ਹੇਤੁ ਹੈ, ਅਤੇ “ਬਾਂਦਰ ਬੈਠਾ” ਸਾਧਯ ਹੈ (ਅਰਥਾਤ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਹੈ), ਦੇਖੋ ਚਿੱਤਰ 3.0। ਖੇਤ੍ਰ (3) ਦਰਖਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦਾ ਖੇਤ੍ਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਬਾਂਦਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤ੍ਰ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਦਰਖਤ ਅਤੇ ਬਾਂਦਰ ਪੂਰੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਅਨ-ਉਪਸਥਿਤ ਹਨ। ਖੇਤ੍ਰ (2) ਸਾਧਯ ਦੀ ਅਣ-ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਧਿਕਰਣ ਹੈ। ਪਰ ਦਰਖਤ ਦਾ ਉਹ ਹਿੱਸਾ (ਖੇਤ੍ਰ (1) ਵਿਚ) ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਬਾਂਦਰ ਨਹੀਂ ਬੈਠਾ, ਸਾਧਯ ਦੀ ਅਣ-ਹੋਂਦ ਦੇ ਅਧਿਕਰਣ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ, ਇਸ ਵਾਕਅੰਸ਼ ਨਾਲ “ਜੇ ਕਿ ਸਾਧਯ ਦਾ ਸਵੈ ਅਧਿਕਰਣ ਨਹੀਂ ਹੈ।” ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਅਧੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਹਿਲੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਨੁਮਾਨ ਉੱਪਰ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਚਿੱਤਰ 3.0: ਜਾਣਨਯੋਗ ਹੈ ਵਰਣਨਯੋਗ

- (3) 'ਵਿਆਪਤੀ' ਹੇਤੁ ਦੀ ਉਸ ਪਰਸਪਰ ਅਣ-ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਅਨ-ਸਹਿ-ਉਪਸਥਿਤੀ ਹੈ; ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ (ਪ੍ਰਤਿਯੋਗੀ) ਸਾਧਯ ਦੇ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਹੈ। ਜੈਸੇ,

ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਅੱਗ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਥੇ ਧੂੰਆਂ ਹੈ।

ਇੱਥੇ 'ਅੱਗ' ਦਾ ਪਰਸਪਰ (ਉਲਟ) ਸੰਬੰਧ ਪਾਣੀ, ਪੁਸਤਕ, ਕੱਪੜਾ, ਮੇਜ਼ ਆਦਿ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਣ-ਹੋਂਦ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧੂੰਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਸਪਰ ਅਣ-ਹੋਂਦਾਂ ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ (ਦੇਖੋ ਚਿੱਤਰ 1.0)। ਅਰਥਾਤ ਧੂੰਆਂ ਅਨ-ਸਹਿ-ਉਪਸਥਿਤ ਹੈ ਪਾਣੀ, ਪੁਸਤਕ ਬਗੈਰਾ ਨਾਲ ਜੋ ਕਿ ਅੱਗ ਦੇ ਪਰਸਪਰ (ਉਲਟ) ਅਣਹੋਂਦ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਪਾਣੀ, ਪੁਸਤਕ ਬਗੈਰਾ ਅੱਗ ਦੇ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਧੂੰਆਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਾਣੀ, ਪੁਸਤਕ ਬਗੈਰਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ।

ਗੰਗੇਸ਼ ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਨੁਮਾਨ ਉੱਪਰ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਵੀ ਦੂਸਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਚਿੱਤਰ 2.0 ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਐਸੀ ਪਰਸਪਰ ਅਣ-ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਵਰਣਨਯੋਗ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੋਵੇ।

- (4) 'ਵਿਆਪਤੀ' ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੇਤੁ ਉਸ ਅਣਹੋਂਦ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਪੂਰੇ ਸਾਧਯ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਦੇ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਹੈ। ਜੈਸੇ,

ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਅੱਗ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਥੇ ਧੂੰਆਂ ਹੈ।

ਇੱਥੇ ਧੁੰਮਾਂ, ਧੁੰਏ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ (ਅਣ-ਧੁੰਮਾਂ) ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ (ਪ੍ਰਤਿਯੋਗੀ) ਹੈ ਜੋ ਸਮੁੱਚੀ ਅੱਗ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਦੇ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਜਿੱਥੇ ਅੱਗ ਨਹੀ, ਉੱਥੇ ਧੁੰਮਾਂ ਵੀ ਨਹੀ।

ਗੰਗੋਸ਼ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਅਧੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਨੁਮਾਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਅਸਮਰਥ ਹੈ। ਚਿੱਤਰ 2.0 ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਾਣਨਯੋਗ ਦਾ ਕੋਈ ਅਭਾਵ (ਅਣ-ਹੋਂਦ) ਨਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਵਰਣਨਯੋਗ ਦੇ ਅਭਾਵ (ਅਣ-ਹੋਂਦ) ਵਿਚ ਹੋਵੇ। ਗਿਆਨਯੋਗ ਦਾ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

(5) ਜੇ ਸਾਧਯ ਦਾ ਅਧਿਕਰਣ ਨਹੀ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਹੇਤੁ ਦੀ ਅਨ-ਉਪਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵਿਆਪਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੈਸੇ,

ਇਸ ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਅੱਗ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਧੁੰਮਾਂ ਹੈ।

ਇੱਥੇ, ਜਿਸ ਥਾਂ ਅੱਗ ਨਹੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਧੁੰਮਾਂ ਉਪਸਥਿਤ ਨਹੀ ਹੈ। ਗੰਗੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਅਧੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਨੁਮਾਨ ਉੱਪਰ ਲਾਗੂ ਨਹੀ ਹੁੰਦੀ। ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਚਿੱਤਰ 2.0 ਵਿਚ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ, ਜੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਗਿਆਨਯੋਗ ਦੀ ਅਨ-ਉਪਸਥਿਤੀ ਨਹੀ ਹੈ।

ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੀਆਂ 'ਵਿਆਪਤੀ' ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਿਸ਼ੇਧ (ਨਿਖੇਧ ਜਾਂ ਅਣਹੋਂਦ) ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ "ਗਿਆਨਯੋਗ ਵਰਣਨਯੋਗ" ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੰਗੋਸ਼ ਅਧੂਰੀਆਂ ਕਹਿ ਕੇ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਿੰਮਹਾ-ਵਿਆਪਰੇਕਤ ਵਿਆਪਤੀਲਕਸ਼ਣ ("ਸਿੰਘਾ" ਅਤੇ "ਬਾਘ" ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਵਿਆਪਤੀ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ)

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ, ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਸ਼ਸਧਰ ਅਤੇ ਮਣੀਧਰ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ 'ਵਿਆਪਤੀ' ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਗੰਗੋਸ਼ ਉਪਾਧਿਆਏ ਵਲੋਂ 'ਸਿੰਮਹਾ' (ਸ਼ੇਰ) ਅਤੇ 'ਵਿਆਪਰੇਕਤ' (ਬਾਘ) ਲਕਸ਼ਣ ਦੇ ਨਾਮ ਥੱਲੇ ਅਲੇਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

(1) ਵਿਆਪਤੀ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੇਤੁ ਦਾ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਅਧਿਕਰਣ ਨਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਧਯ ਦੀ ਅਣ-ਸਹਿਉਪਸਥਿਤੀ ਹੋਵੇ। ਜੈਸੇ,

ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਅੱਗ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਥੇ ਧੁੰਮਾਂ ਹੈ।

ਇੱਥੇ ਧੁੰਏ ਦੇ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਅੱਗ ਧੁੰਏ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਪਸਥਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਦੇ ਐਸਾ ਨਹੀ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਧੁੰਏ ਦੇ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਅੱਗ ਨਾ ਹੋਵੇ।

(2) ਵਿਆਪਤੀ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੇਤੁ ਦਾ ਕੋਈ ਐਸਾ ਅਧਿਕਰਣ ਨਹੀ ਹੁੰਦਾ ਜੋ ਸਾਧਯ ਦੇ ਅਧਿਕਰਣ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੋਵੇ। ਜੈਸੇ,

ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਅੱਗ ਹੈ,

ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਥੇ ਧੁੰਮਾ ਹੈ।

ਇੱਥੇ ਧੁੰਮੇ ਦਾ ਅਧਿਕਰਣ ਅੱਗ ਦੇ ਅਧਿਕਰਣ ਨਾਲੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਅਰਥਾਤ ਧੁੰਮਾ ਅੱਗ ਤੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਗੰਗੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (ਲੱਛਣ) ਅਧੂਰੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਇਹ ਦਿਖਾਉਣਾ ਹੈ ਕਿ ਹੇਤੁ ਦਾ ਕੋਈ ਐਸਾ ਅਧਿਕਰਣ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਸਾਧਯ ਦਾ ਅਧਿਕਰਣ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਕਈ ਬਾਰ ਐਸਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਹੇਤੁ ਦਾ ਅਧਿਕਰਣ ਹੈ ਉਹ ਸਾਧਯ ਦਾ ਅਧਿਕਰਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੈਸੇ, ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਧੁੰਮੇ ਦਾ ਜੋ ਅਧਿਕਰਣ ਹੈ, ਉਹ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਅੱਗ ਦਾ ਅਧਿਕਰਣ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਯਧਿਕਰਣ¹ ਧਰਮਅਵਛਿੰਨ² ਅਭਾਵ³

ਇਹ ਉਹ ਅਭਾਵ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ (ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਿਨ), ਉਸ ਗੁਣ ਰਾਹੀਂ ਸਮਰੱਥ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਜੋ ਵੱਖਰੇ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਹੋਵੇ। ਜੈਸੇ ਕਿ 'ਘਟਤਵ' (ਘੜਾਪਨ) ਵਿਚ ਅੱਗ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ।

ਵਿਆਪਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਉੱਪਰ ਦੱਸੇ ਗਏ ਲੱਛਣ (ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ) ਅਧੂਰੇ ਹਨ ਕਿਉਂਜੋ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ (ਕੇਵਲ-ਮਾਤਰ) ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਨੁਮਾਨ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਨਾਂਹਵਾਚਕ (ਰਿਣਾਤਮਕ ਜਾਂ ਨਿਸ਼ੇਧਮਈ) ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਤੀ ਦੇ ਹਾਂਵਾਚਕ ਜਾਂ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਬਲਕਿ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਵਿਆਪਤੀ 'ਕੀ ਨਹੀਂ ਹੈ'। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਗੰਗੇਸ਼ਉਪਾਧਿਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ "ਸਾਧਯ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ" (ਸਾਧਯ ਦਾ ਅਭਾਵ) ਅਤੇ "ਸਾਧਯ ਦੇ ਅਲਗ ਅਧਿਕਰਣ" ਵਰਗੇ ਵਾਕਾਂਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੇਵਲ-ਮਾਤਰ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਨੁਮਾਨ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਸਾਧਯ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਕਾਂਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਕੇਵਲ-ਮਾਤਰ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਨੁਮਾਨ ਵਿਚ ਵੀ, ਕਈ ਤਾਰਕਿਕ ਉਸ ਅਣ-ਹੋਂਦ (ਅਭਾਵ) ਨੂੰ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ (ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਿਨ ਪੱਖ) ਉਸ ਗੁਣ ਰਾਹੀਂ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਤੋਂ ਅਲਗ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਕਥਨ "ਘਟ (ਘੜਾ) ਵਿਚ ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਹੈ" ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਘਟ ਦੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਬਰਤਨ ਦਾ ਸਮਵਾਯ ਵਾਲਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਜੋ ਅੱਗ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਸਮਵਾਯ ਸੰਬੰਧ ਬਰਤਨ ਨਾਲ ਹੈ, ਅੱਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ "ਵਰਣਨਯੋਗਤਵ ਵੀ ਘਟ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੈ" ਜਿਸ ਤੋਂ ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ "ਘਟ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨਯੋਗਤਵ ਵੀ ਅਭਾਵ ਹੈ"। [ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਦਲੀਲ ਵਿਚ ਇਹ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅੱਗ ਦਾ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਘਟਤਵ ਦਾ ਹੋਣਾ ਘਟ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੇ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਘਟ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਅਲਗ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ] ਭਾਵੇਂ ਵਰਣਨਯੋਗਤਵ (ਸਾਧਯ) ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਹੈ, ਅਸੀਂ, ਗੰਗੇਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਦੇ ਅਭਾਵ ਬਾਰੇ ਇਹ ਮੰਨ ਕੇ ਹੀ ਵਿਮਰਸ਼ ਕਰ ਸਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਘਟ ਦਾ ਸਰੂਪ (ਤਾਸੀਰ) ਇਸ ਵਿਚ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਵਰਣਨਯੋਗਤਵ ਘਟ ਵਿਚ।

¹ ਵਯਧਿਕਰਣ – ਅਲਗ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ, ਕਿਸੇ ਅਲਗ ਅਧਿਕਰਣ (ਘੇਰੇ) ਵਿਚ। [ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕੋਸ਼]

² ਅਵਛਿੰਨ – ਜੁਦਾ, ਵੱਖ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ, ਅਲਗ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ। [ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼]

³ ਅਭਾਵ – ਅਣਹੋਂਦ, ਗੈਰਮਾਜੂਦਗੀ।

ਗੰਗੋਸ਼ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਚਾਰ ਨੁਕਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ:

- (1) ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਧਕਅਭਾਵ (ਜੈਸੇ 'ਘਟਕ' ਵਿਚ ਅੱਗ ਦੀ ਅਨੁਪਸਥਿਤੀ) ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ, ਵਿਆਪਤੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਵਿਆਪਤੀ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੇਤੁ ਉਸ ਅਭਾਵ ਦੇ ਨਾਲ ਸਹਿ-ਉਪਸਥਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਿਨ ਰੂਪ ਉਸ ਸਰੂਪ ਰਾਹੀਂ ਸਪਸ਼ਟ (ਸਮਰੱਥ) ਹੈ ਜੋ ਸਾਧਕ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਿਨ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਸਮਰੂਪੀ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੇਤੁ (ਧੁੰਆਂ) ਅੱਗ ਦੇ ਅਭਾਵ ਨਾਲ ਸਹਿ-ਉਪਸਥਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ, ਜਿੱਥੇ ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉੱਥੇ ਧੁੰਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਹ ਅਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਲੱਛਣ ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।
- (2) ਉੱਪਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਭਾਵ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਬੂਤ ਨਾਲ ਸਥਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।
- (3) ਉੱਪਰਲੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਵਿਚ ਅਭਾਵ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਿਨ ਨੂੰ ਉਸ ਗੁਣ ਰਾਹੀਂ ਸਮਰੱਥ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੀ ਅਭਾਵ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਿਨ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- (4) ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਭਾਵ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨਾ ਇੰਨਾ ਬੇਤੁਕਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿੰਨਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਗੁੱਠ ਦੇ ਖਰਗੋਸ਼ ਵਰਗੇ ਸਿੰਗ (ਸ਼ਾਸ਼ਿੰਗ) ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। [ਕਿਉਂਕਿ ਖਰਗੋਸ਼ ਦੇ ਸਿੰਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਪੇਚੀਦਾ ਜਾਪਦੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਭਾਵੇਂ ਦੂਰ ਦਰੇਡ ਜਾਂ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਲਗਦੀਆਂ ਹੋਣ, ਪਰ ਇਹ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਪਲਬਧ ਸਬੂਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਿਧਾਂਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਆਵਿਸ਼ਕਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਤਥਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਵੈਧਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਰਣ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਹਰ ਸੰਭਵ ਘਟਨਾ, ਸੰਕੇਤ ਅਤੇ ਪਹਿਲੂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਕਰਕੇ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਸਿਧਾਂਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਪੁੰਨ, ਸਰਲ, ਸੁਚੱਜਾ, ਮਜ਼ਬੂਤ, ਪਰਖਣਯੋਗ ਅਤੇ ਦੁਹਰਾਉਣਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਮਾਮ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਛੋਟ, ਝੁਠਲਾਉਣਯੋਗ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪੂਰਵਪਕਸ਼ – ਵਿਆਪਤੀ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਆਪੱਤੀਜਨਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

ਗੰਗੋਸ਼, ਪੂਰਵਜ ਤਾਰਕਿਕਾਂ ਵਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਬਾਰਾਂ ਹੋਰ ਵਿਆਪਤੀ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਰਣਾਇਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ।

ਸਿੱਧਾਂਤ ਲਕਸ਼ਣਮ – ਨਿਰਣਾਇਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੰਗੋਸ਼ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਅਤੇ ਸੇਧੀ ਹੋਈ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸਰੂਪ ਵਾਲੀ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਅਭਾਵ ਦੇ ਅਧਿਕਰਣ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਵਿਆਪਤੀ, ਹੇਤੁ ਅਤੇ ਸਾਧਯ ਦਾ ਸਹਿ-ਉਪਸਥਿਤੀ ਵਾਲਾ ਉਹ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਧਯ ਉਸ ਅਤਿਅੰਤ ਅਭਾਵ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਿਨ ਸਰੂਪ ਦੁਆਰਾ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜੇ ਹੇਤੁ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਿਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਅਲਗ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੈਸੇ,

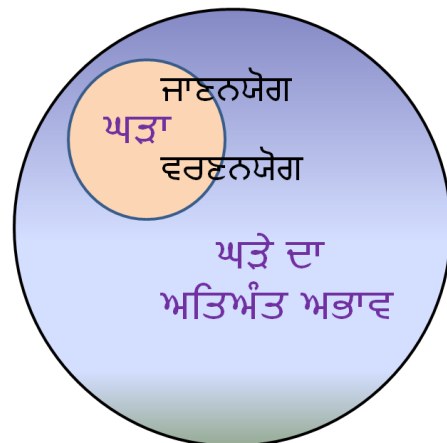
ਇਸ ਪਰਬਤ ਉਪਰ ਅੱਗ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਉੱਪਰ ਧੂੰਆਂ ਹੈ।

ਇੱਥੇ ਧੂੰਏਂ (ਹੇਤੁ) ਦੀ ਅੱਗ (ਸਾਧਯ) ਨਾਲ ਸਹਿ-ਉਪਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਅੱਗ ਜਿਸ ਦਾ ਗੁਣ ਘੜੇ ਦੇ ਸਰੂਪ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਅਭਾਵ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਿਨ ਸਰੂਪ ਘੜਾ ਹੈ, ਧੂੰਏਂ ਵਾਲੇ ਸਾਂਝੇ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਘੜੇ ਦੇ ਨਾਤੇ ਅਲਗ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ (ਦੇਖੋ ਚਿੱਤਰ 4.0)।

ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਮਾਤਰ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਨੁਮਾਨ ਵੀ ਸੰਮਿਲਤ ਹੈ ਕਿਉਂਜੋ ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਧਯ ਦਾ ਅਭਾਵ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਾਧਯ ਉਸ ਅਭਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਿਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੇ ਹੇਤੁ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚਿੱਤਰ 5.0 ਵਿਚ ਜਾਣਨਯੋਗ ਵਰਣਨਯੋਗ ਨਾਲ ਸਹਿਉਪਸਥਿਤ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਘੜੇ ਦੇ ਸਰੂਪ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ (ਹਾਲਾਂਕਿ ਘੜਾ ਵਰਣਨਯੋਗ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ), ਅਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਅਭਾਵ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਿਨ ਸਰੂਪ ਘੜਾ ਹੈ, ਜਾਣਨਯੋਗ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਘੜੇ ਦੇ ਨਾਤੇ ਅਲਗ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 4.0 ਅਤਿਅੰਤ ਅਭਾਵ

ਚਿੱਤਰ 5.0 ਜਾਣਨਯੋਗ ਵਰਣਨਯੋਗ

ਸਮਾਨਜਅਭਾਵ

ਕਈਆਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਅਧੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਜੋ ਯੁੱਧੇ ਦਾ ਅੱਗ ਨਾਲ ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅੱਗ ਵਿਵਧ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੈਸੇ ਰਸੋਈ ਦੀ ਅੱਗ, ਹਵਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਅੱਗ ਅਤੇ ਜਾਂ ਸੁਲਗਦੀ ਹੋਈ ਅੱਗ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਅੱਗ ਐਸੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੁੱਧੇ ਦੇ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਅੱਗ ਦਾ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਅੱਗ ਨੂੰ ਉਸ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਿਨ ਦਾ ਅਭਾਵ (ਜਾਣੀਕਿ 'ਅੱਗ ਦੇ ਅਭਾਵ' ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਿਨ ਹੋਇਆ 'ਅੱਗ') ਬਣਾ ਕੇ ਜੋ ਯੁੱਧੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਿਰਣਾਇਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ।

ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਗੰਗੋਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਚਾਹੇ ਯੁੱਧੇ ਦੇ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਅੱਗਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ, ਜੋ ਸਰੂਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਿਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਇਕ ਬਰਾਬਰ, ਅਰਥਾਤ ਅੱਗ ਦੀ ਸਰਬਜਨਕ (ਆਮ) ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ (ਸਰੂਪ), ਨਹੀਂ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਲਗ ਅਲਗ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੱਗ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਰਸੋਈ ਵਾਲੀ ਅੱਗ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹਵਨ ਵਾਲੀ ਅੱਗ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ 'ਅੱਗ ਦਾ ਅਭਾਵ', 'ਆਮ ਅੱਗ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ', ਜੈਸੇ "ਇੱਥੇ ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਹੈ" ਜੋ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੱਗ ਦੇ ਅਭਾਵ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ, ਜੈਸੇ "ਇੱਥੇ ਫਲਾਨਾ ਫਲਾਨਾ ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਹੈ।" ਇਕ ਆਮ ਰੂਪੀ ਅਭਾਵ (ਸਮਾਨਜਅਭਾਵ) ਉਹ ਅਭਾਵ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਿਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੋ ਆਮ ਰੂਪੀ ਅਭਾਵ (ਸਮਾਨਜਅਭਾਵ) ਕੇਵਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਭਾਵਾਂ ਦਾ ਕੁਲ ਜਮਾ ਨਾਮ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੱਕ ਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਕਿ 'ਕੀ ਹਵਾ ਦਾ ਕੋਈ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਹੈ?' ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹਵਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੰਗ ਜੈਸੇ ਲਾਲ, ਹਰਾ, ਪੀਲਾ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ; ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਈ ਹਵਾ ਵਿਚ ਆਮ ਰੂਪੀ ਰੰਗ ਦਾ ਅਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

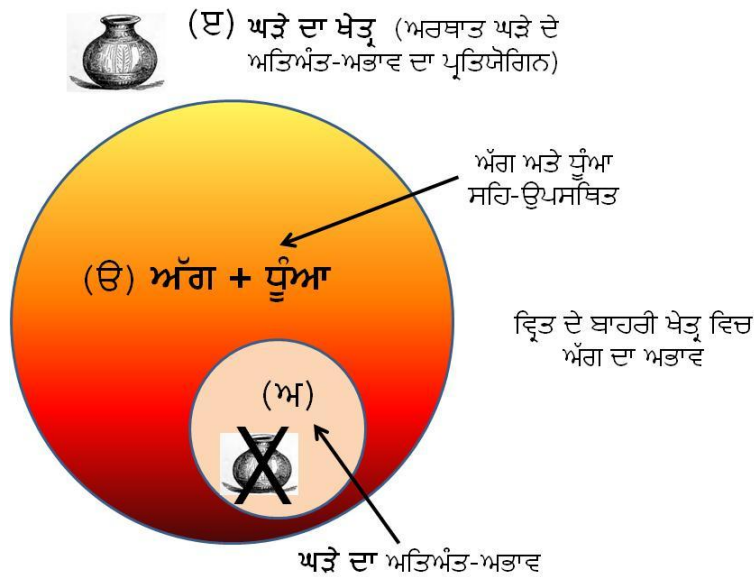
ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਆਪਤੀ

ਇਹ ਤਾਂ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਹਵਨ ਵਾਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਦੇ ਯੁੱਧੇ ਦੇ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਪਰਬਤ ਵਾਲੀ ਅੱਗ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਬਤ ਦੇ ਯੁੱਧੇ ਦੇ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਹਵਨ ਵਾਲੀ ਅੱਗ ਅਭਾਵੀ ਹੈ। ਯੁੱਧੇ ਅਤੇ ਅੱਗ ਦਾ ਵਿਆਪਤੀ ਵਾਲਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਇਹ ਦੋਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅਧਿਕਰਣਾਂ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੇ ਹਨ (ਅਰਥਾਤ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ)। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੇ ਇਹ ਦੋਨੇ ਇਕੋ ਹੀ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਤੀ ਵਾਲੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਜੈਸੇ ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਯੁੱਧੇ ਅਤੇ ਅੱਗ ਵਿਚ ਵਿਆਪਤੀ ਵਾਲਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦੋਨੇ ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਵਾਪਰਦੇ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਯੁੱਧੇ ਨਾਲ ਵਿਆਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਪਰ ਯੁੱਧੇ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਨੁਰੂਪੀ ਅੱਗ ਨਾਲ ਇਹ ਵਿਆਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਗ ਅਤੇ ਯੁੱਧੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਰਬਪੱਖੀ (ਸਰਬੰਗੀ) ਸੰਬੰਧ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਬੰਧ ਰਾਹੀਂ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਕਿਉਂਜੋ ਜਿੱਥੇ ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਯੁੱਧਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼-ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

(ਪ1) ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ, ਹੇਤੁ ਦੀ ਸਾਧਕ ਨਾਲ ਉਹ ਸਹਿ-ਉਪਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਉਸ ਅਤਿਅੰਤ-ਅਭਾਵ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਿਨ ਤੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਿਨ ਦੇ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੇਤੁ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।

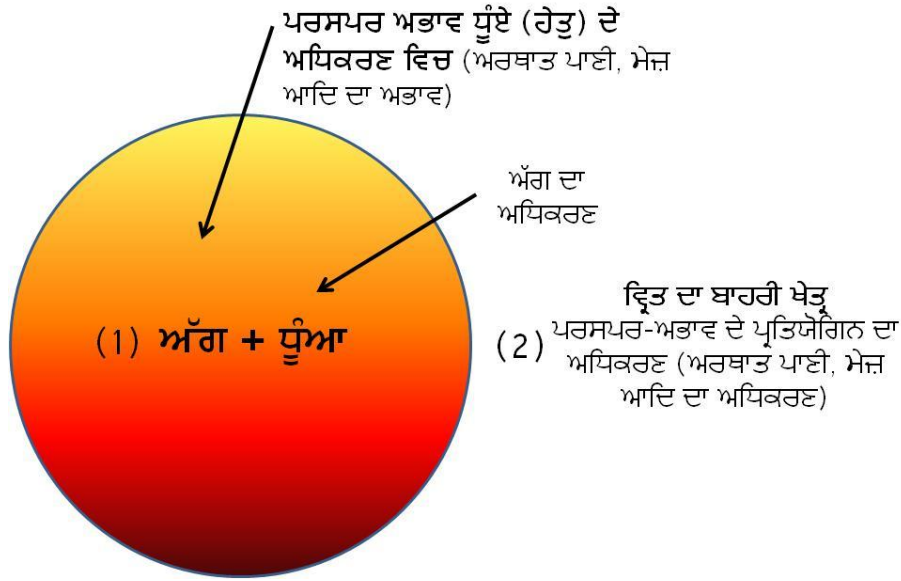
ਰੇਖਾਚਿੱਤਰ (ਚਿੱਤਰ 6.0) ਵਿਚ (ੳ) ਅੱਗ (ਸਾਧਕ) ਅਤੇ ਧੂੰਏਂ (ਹੇਤੁ) ਦਾ ਸਹਿ-ਉਪਸਥਿਤੀ ਵਾਲਾ ਖੇਤ੍ਰ ਹੈ; (ਅ) ਘੜੇ ਦੇ ਅਤਿਅੰਤ-ਅਭਾਵ ਦਾ ਖੇਤ੍ਰ ਹੈ; (ੲ) ਘੜੇ ਦਾ ਖੇਤ੍ਰ ਹੈ ਜੋ ਘੜੇ ਦੇ ਅਤਿਅੰਤ-ਅਭਾਵ (ਅਰਥਾਤ (ਅ)) ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਿਨ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਅੱਗ, ਘੜੇ (ਘੜੇ ਦੇ ਅਤਿਅੰਤ-ਅਭਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਿਨ) ਤੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਅੱਗ, ਘੜੇ ਦੇ ਅਧਿਕਰਣ (ਯਾਨੀ (ੲ) ਵਿਚ) ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਅੱਗ ਅਤੇ ਧੂੰਏਂ ਦੇ ਅਧਿਕਰਣ (ੳ) ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਹਨ।

ਚਿੱਤਰ 6.0 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ: ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (ਪ1)

(ਪ2) ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ, ਹੇਤੁ ਦੀ ਸਾਧਕ ਨਾਲ ਉਹ ਉਪਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਦਾ ਅਧਿਕਰਣ, ਪਰਸਪਰ-ਅਭਾਵ ਜੋ ਹੇਤੁ ਦੇ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸੀ ਹੈ, ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਿਨ ਦੇ ਅਧਿਕਰਣ ਨਾਲੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਹੈ।

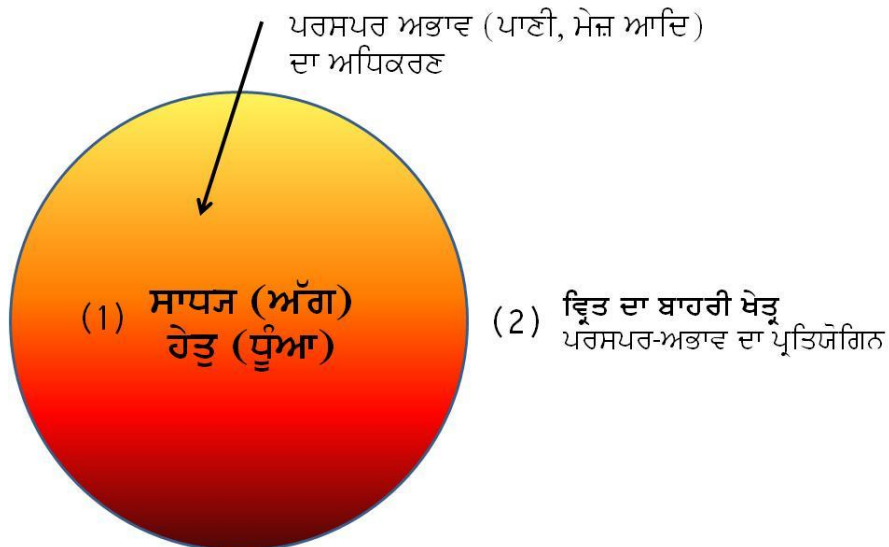
ਰੇਖਾਚਿੱਤਰ (ਚਿੱਤਰ 7.0) ਵਿਚ ਫ੍ਰਿਟ ਦੇ ਅੰਦਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਧੂੰਏਂ ਅਤੇ ਅੱਗ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਅਧਿਕਰਣ ਹੈ। ਪਰਸਪਰ-ਅਭਾਵ (ਅਰਥਾਤ ਪਾਣੀ, ਮੇਜ਼ ਆਦਿ ਦਾ ਅਭਾਵ) 'ਧੂੰਏਂ' ਦੇ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਸਪਰ-ਅਭਾਵ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਿਨ (ਅਰਥਾਤ ਪਾਣੀ, ਮੇਜ਼ ਆਦਿ ਦਾ ਭਾਵ (ਮੌਜੂਦਗੀ)) ਫ੍ਰਿਟ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰਸਪਰ-ਅਭਾਵ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਿਨ ਦਾ ਅਧਿਕਰਣ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਅਧਿਕਰਣ, ਯਾਨੀ (1) ਅਤੇ (2), ਅਲਗ ਅਲਗ ਹਨ। ਇਸ ਦਲੀਲ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਧੂੰਏਂ ਅਤੇ ਅੱਗ ਦਾ ਅਧਿਕਰਣ ਸਾਂਝਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਆਪਤੀ ਵਾਲਾ ਸੰਬੰਧ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 7.0 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ: ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (ਪ2)

(ਪ3) ਵਿਆਪਤੀ, ਹੇਤੂ ਅਤੇ ਸਾਧਯ ਦਾ ਉਹ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਧਯ ਉਸ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਿਨ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪਰਸਪਰ-ਅਭਾਵ ਹੇਤੂ ਦੇ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰੇਖਾਚਿੱਤਰ (ਚਿੱਤਰ 8.0) ਵਿਚ ਵਿਤ ਦੇ ਅੰਦਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਧੂੰਏ (ਹੇਤੂ) ਅਤੇ ਅੱਗ (ਸਾਧਯ) ਦਾ ਅਧਿਕਰਣ ਹੈ। (ਅੱਗ ਦਾ) ਪਰਸਪਰ-ਅਭਾਵ (ਯਾਨੀ ਪਾਣੀ, ਮੇਜ਼ ਆਦਿ) ਹੇਤੂ ਦੇ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪਰਸਪਰ-ਅਭਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਿਨ (ਯਾਨੀ ਪਾਣੀ, ਮੇਜ਼ ਆਦਿ) ਵਿਤ ਦੇ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਿਨ ਅੱਗ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ।

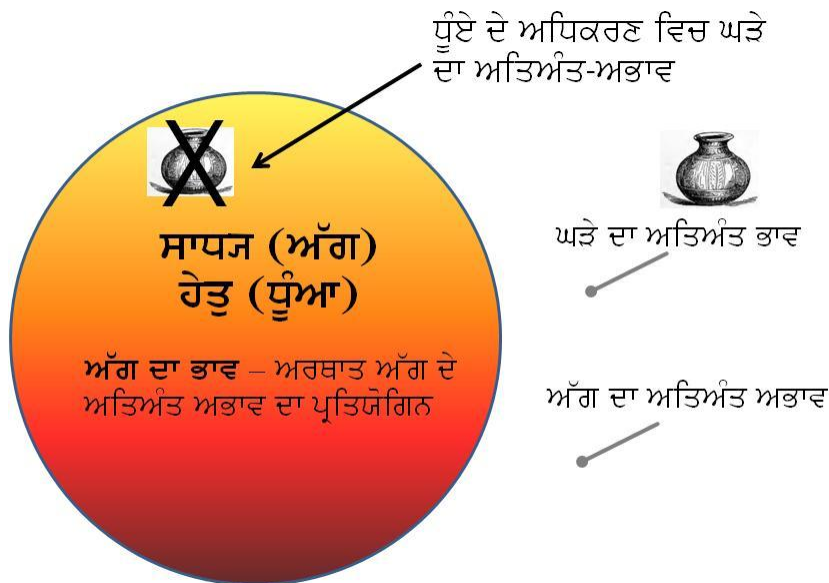
ਚਿੱਤਰ 8.0 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ: ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (ਪ3)

(ਪ4) ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ, ਹੇਤੂ ਦੀ ਸਾਧਯ ਨਾਲ ਉਹ ਸਹਿ-ਉਪਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਹੇਤੂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਉਪਾਧਿ (ਸ਼ਰਤ) ਨਾ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। [ਪਰ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤ੍ਰ

ਵਿਚ, ਅਕਸਰ, “ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ” ਸ਼ੁੱਧ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਗਣਿਤਕ ਸਮੀਕਰਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ, ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਉਪਾਧੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵੀ ਅਨਿਵਾਰੀ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਸਮੀਕਰਣਾਂ ਦੇ ਵੈਧ ਖੇਤ੍ਰ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੰਗੇਸ਼ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਗਲਤ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਖੇਤ੍ਰ (ਅਧਿਕਰਣ) ਅਲਗ ਹੈ।]

(੫5) ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੇਤੁ ਦੀ ਸਹਿ-ਉਪਸਥਿਤੀ ਉਸ ਸਾਧਕ ਨਾਲ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਅਤਿਅੰਤ-ਭਾਵ ਨਾਲ ਸਹਿ-ਨਿਵਾਸੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਿਨ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਹੇਤੁ ਦੇ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਅਤਿਅੰਤ-ਅਭਾਵ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਿਨ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਦਾ (ਸਮਰੱਥ) ਹੈ।

ਰੇਕਾਚਿੱਤਰ ਚਿੱਤਰ 9.0 ਵਿਚ ਫ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਚਲਾ ਥਾਂ ਯੁੱਧੇ ਅਤੇ ਅੱਗ ਦਾ ਅਧਿਕਰਣ ਹੈ। ਘੜੇ ਦੇ ਅਤਿਅੰਤ ਅਭਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਿਨ ਘੜਾ ਹੈ। ਯੁੱਧੇ ਦੇ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਘੜੇ ਦਾ ਅਤਿਅੰਤ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਘੜੇ ਦਾ ਅਤਿਅੰਤ ਭਾਵ ਫ੍ਰਿਤ ਦੇ ਬਾਹਰ ਹੈ, ਜੋ ਅੱਗ ਦਾ ਅਤਿਅੰਤ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਅੱਗ ਦੇ ‘ਅਤਿਅੰਤ ਅਭਾਵ’ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਿਨ ਹੈ ‘ਅੱਗ ਦਾ ਭਾਵ’ ਜੋ ਸਾਧਕ ਦੇ ਨਾਲ ਸਹਿ-ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਹਿ-ਉਪਸਥਿਤੀ ਯੁੱਧੇ (ਹੇਤੁ) ਨਾਲ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 9.0 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ: ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (੫5)

(੫6) ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਉਹ ਗੁਣ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਧਕ ਅਤੇ ਹੇਤੁ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਭੋਗ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਪਤੀ ਗ੍ਰਹਉਪਾਉ (ਵਿਆਪਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਸਾਧਨ)

ਕਈ ਤਾਰਕਿਕਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਦੂਸਰੀ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਸੰਗ ਵਾਪਰਨ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਨਿਰੀਖਣਾ, ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਜੈਸੇ, ਅਸੀਂ ਯੁੱਧੇ ਨੂੰ ਅੱਗ ਦੇ ਨਾਲ ਬਾਰ ਬਾਰ ਦੇਖ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਗੰਗੇਸ਼ ਇਸ ਧਾਰਣਾ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਕਰਦੇ ਹਨ:

- (1) ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਕੀਤੇ ਨਿਰੀਖਣ ਵਿਆਪਤੀ ਗ੍ਰਹਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਰੀਖਣਾਂ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਏਕਤਾ (ਸਮਤਾ) ਦੀ ਘਾਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਇਹ ਉਪਰੋਕਤਾਂ ਦੇ ਨਿਰੀਖਣ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਰਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਐਸੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜੋ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਵਿਆਪਤੀ ਦੇ ਗ੍ਰਹਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣ ਸਕੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਜ਼ਰੇ ਨਿਰੀਖਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਡੇ ਮਨ ਉੱਪਰ ਛੱਡਿਆ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਸਮਰੂਪੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਅਤੇ ਪਛਾਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਵਿਆਪਤੀ ਦੀ ਸੂਝ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਅਸਮਰੂਪੀ ਚੀਜ਼ਾਂ (ਜਾਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ) ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੈਸੇ ਧੂਆਂ ਰਸੋਈ ਵਿਚ, ਹਵਨ ਦੇ ਸਥਾਨ ਉੱਪਰ ਜਾਂ ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਆਦਿ। [ਪਰ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤ੍ਰ ਵਿਚ, "ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਆਪਤੀ" ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਐਸਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਲਗ ਅਲਗ ਗਿਆਤ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੇ ਅੰਕੜੇ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਿਰੀਖਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਤਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਰਤ ਸਿਰਫ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਅਸੀਂ ਇਸ "ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਆਪਤੀ" ਨੂੰ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਇਹ ਗਿਆਨ ਵੈਧ ਅਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।]
- (2) ਇਸ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਬਾਰ ਬਾਰ (ਪੁਨਰਾਵ੍ਰਿਤੀ) ਨਿਰੀਖਣ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ? ਕੀ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵੱਖਰੇ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰੀਖਣ, ਜਾਂ ਅਨੇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ, ਜਾਂ ਫਿਰ ਇੱਕੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦਾ ਅਲਗ ਅਲਗ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਨਿਰੀਖਣ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਬਦਲ ਸਾਨੂੰ ਵਿਆਪਤੀ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੀ ਅਸੀਂ 'ਰੰਗ' ਅਤੇ 'ਸੁਆਦ' ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸੰਗ ਸੰਗ ਦੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ? ਕੀ 'ਰੰਗ' ਅਤੇ 'ਸੁਆਦ' ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਥਾਂ ਅਨੇਕ ਬਾਰ ਸਾਥ ਦੇਖ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ? ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਨੂੰ ਅਲਗ ਅਲਗ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਦੇਖਣ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਪੁੱਛ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਬਾਰ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨਾ ਉਚਿੱਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਕਿੰਨੀ ਬਾਰ ਕਰਨਾ ਪਏਗਾ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ 'ਫਰਸ਼' ਅਤੇ 'ਕਲਮ' ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਇਕੱਠਿਆਂ ਪਿਆ ਸੈਕੜੇ ਬਾਰ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇ।
- (3) ਕਈ ਹੋਰ ਤਾਰਕਿਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸਹਿਚਾਰ' ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ 'ਤਰਕ' ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਗ੍ਰਹਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਦਾ ਹਨ। ਜੈਸੇ, ਧੂੰਏਂ ਦਾ ਅੱਗ ਨਾਲ ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੇ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਸਾਥ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਤਰਕ ਦੀ ਦਲੀਲ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਧੂੰਏਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਵੀ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹੁੰਦੇ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬੇਤੁਕੀ ਹੈ, ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਧੂੰਏਂ ਅਤੇ ਅੱਗ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਗੰਗੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਨਿਰਾਧਾਰ ਹੈ, ਕਿਉਂਜੋ ਤਰਕ ਆਪਣੇ ਅਪ ਵਿਚ ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰਨ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਸਮਝਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਦੂਸਰੀ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰਹਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ, ਉਸਦੀ ਦਲੀਲ ਜਿਸ ਨੇ ਕਿ ਸਾਰੇ ਵਿਰੋਧੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਬੇਤੁਕੇਪਣ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣਾ ਹੈ, ਅਮਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੇਅੰਤ ਵਾਦਵਿਵਾਦ ਯੁਗਾਂਯੁਗਾਂਤਰ ਕਰਦੇ ਰਹਿ ਜਾਵਾਂਗੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਾਂਗੇ ਕਿ ਕੀ ਤਰਕ ਵਿਆਪਤੀ ਗ੍ਰਹਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਇਆ ਜਾਂ ਕਿ ਵਿਆਪਤੀ ਗ੍ਰਹਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ।

ਵਿਆਪਤੀਗ੍ਰਹਣਉਪਾਉ ਸਿਧਾਂਤ (ਵਿਆਪਤੀ ਗ੍ਰਹਣ ਬਾਰੇ ਨਿਰਣਾ)

'ਸਹਚਾਰ' ਦਾ ਉਪਾਧੀਆਂ (ਸ਼ਰਤਾਂ) ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ (ਮੁਕਤ) ਨਿਰੀਖਣ, ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਜੈਸੇ ਧੂੰਏਂ ਦਾ ਅੱਗ ਨਾਲ (ਸਹਚਾਰ) ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਕਿਉਂਜੋ ਪੂਰਵਕ (ਯਾਨੀ ਧੂੰਆਂ) ਪਿਛਲੇ (ਯਾਨੀ ਅੱਗ) ਨਾਲ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਉਪਾਧਿ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਾਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਜਾਂ ਸੰਦੇਹਪੂਰਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਨਿਰਸੰਦੇਹ (ਯਾਨੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ) ਹੈ (ਅਰਥਾਤ ਸਹਚਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਪਾਧੀਆਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ) ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਗ੍ਰਹਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਅਤੇ ਜੇ ਇਹ ਸੰਦੇਹਪੂਰਣ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਦੇਹ ਦੇ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਕਈ ਬਾਰ ਉਪਾਧਿ ਬਾਰੇ ਸ਼ੱਕ ਤੋਂ ਅਤੇ ਕਈ ਬਾਰ ਸਾਂਝੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਨਾ-ਪਛਾਣ ਤੋਂ। ਮਗਰਲੇ ਸੋਮੇ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਜਦ ਅਸੀਂ ਅੰਧੇਰੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਉੱਚੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਹੋਵੇ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ ਜਾਂ ਕੋਈ ਖੰਭਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੇ ਉੱਚੇਪਣ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਖੰਭੇ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਗੁਣ ਪਛਾਣਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਚਾਲ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣਦੇ ਜੋ ਕਿ ਆਦਮੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹੈ। ਪੂਰਵਕ ਸੋਮੇ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਇਹ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਗਿੱਲੇ ਬਾਲਣ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗੀ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਧੂੰਏਂ ਦਾ ਅੱਗ ਨਾਲ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧੂੰਏਂ ਅਤੇ ਅੱਗ ਦਾ ਵਿਆਪਤੀ ਵਾਲਾ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ 'ਗਿੱਲਾ ਬਾਲਣ' ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਉਪਾਧਿ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।⁴

ਕਈ ਹਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਕਦੇ ਵੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੈਸੇ ਅੱਖ ਦੀ ਨਿਕਟ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਖਰਾਬੀ, ਦੂਰੀ ਆਦਿ। ਦੂਜੇ ਹੋਰ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਤਰਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਸ਼ੱਕ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੈਸੇ ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਕਿ ਅੱਗ ਦਾ ਧੂੰਏਂ ਨਾਲ ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਸ਼ੱਕ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਾਰਕਿਕ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ: ਜੇਕਰ ਅੱਗ ਦੇ ਨਾਲ ਧੂੰਏਂ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਲਾਲ ਭਖਦੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਗੋਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਧੂੰਆਂ ਨਿਕਲਦਾ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਗ ਨਾਲ ਧੂੰਏਂ ਦਾ ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ (ਪ੍ਰੰਤੂ ਧੂੰਏਂ ਦਾ ਅੱਗ ਨਾਲ ਐਸਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ)। [ਇੱਥੇ ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਹ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਵਿਆਪਤੀ ਉਪਾਧਿ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਲੀਲ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਕਿ ਸੰਕਾ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਿੱਛਲਖੁਰੀ (ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਜਾਂ "ਅਨਵਸਥਾ") ਦਲੀਲ ਉੱਪਰ ਕਈ ਬਾਰ ਆਰੋਪ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਦੇ ਵੀ ਖਤਮ ਨਹੀਂ

⁴ ਇੱਥੇ ਧੂੰਏਂ ਦਾ ਅੱਗ ਨਾਲ ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅੱਗ ਦਾ ਧੂੰਏਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ; ਅਰਥਾਤ ਜਿੱਥੇ ਧੂੰਆਂ ਹੈ ਉੱਥੇ ਅੱਗ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਵਿਲੇਮ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਹੁੰਦੀ, ਯਾਨੀ ਇਹ “ਅਪਾਰ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ” ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਉਦਾਹਰਣ ਵਿਚ ਇਹ ਆਰੋਪ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ, ਦਲੀਲ ਉਸ ਵੇਲੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸ਼ੰਕਾ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਤਰਕ – ਵਿਵੇਚਨ ਜਾਂ ਦਲੀਲਬਾਜ਼ੀ

ਤਰਕ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:

ਪ੍ਰਸ਼ਨ - ਕੀ ਯੁੱਧ ਅੱਗ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਤਰਕ - ਜੇ ਯੁੱਧ ਅੱਗ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਅੱਗ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ।

ਪ੍ਰਤਿਪ੍ਰਸ਼ਨ - ਕੀ ਯੁੱਧ ਅੱਗ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਹੈ?

ਤਰਕ - ਜੇ ਯੁੱਧ ਨਾ ਅੱਗ ਤੋਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਨ-ਅੱਗ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਅਨ-ਉਤਪਾਦਨ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਭੂ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸ਼ੱਕ - ਤਦ ਯੁੱਧ ਜਾਂ ਤਾਂ ਅੱਗ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ।

ਅਸੰਗਤੀ - ਇਹ ਕਿਉਂ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਪੁਰਸ਼ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੱਕ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸੰਦੇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਯੁੱਧ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅੱਗ ਦੀ ਭਾਲ ਕਿਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਭੁੱਖ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਭੋਜਨ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਰੁਝਦਾ ਹੈ? ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਰਗਰਮੀ ਤੋਂ ਉਹ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਕਾਰਣ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਸ਼ੱਕ ਕਿਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਅਸੰਗਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਯੁੱਧ ਇਕ ‘ਕਾਰਜ’ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ‘ਕਾਰਣ’ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਅੱਗ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਇਹ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਵਿਆਪਤੀਅਨੁਗਮ – ਵਿਆਪਤੀ ਦੀ ਸਰਬੰਗਤਾ

ਅਨੁਗਮ (ਜਾਂ ਸਰਬੰਗਤਾ) ਉਹ ਸਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਵਿਆਪਤੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਵਿਆਪਤੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਰਸਪਰ-ਅਭਾਵ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ, ਸਰਬੰਗ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਵਿਆਪਤੀ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਅੰਤਰਿਮ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੀਜੀ (ਪ3) ਅਤੇ ਪੰਜਵੀਂ (ਪ5), ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਾਲੀਆਂ ਦੂਜੀ (ਪ2) ਅਤੇ ਚੌਥੀ (ਪ4) ਵਿਚ ਪਰਸਪਰ-ਅਭਾਵ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਨਿਰਣਈ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪਰਸਪਰ-ਅਭਾਵ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੀਜੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (ਪ3) ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਸੰਖੇਪ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਾਲੀ ਹੈ।

ਸਾਮਾਨਜਲਕਛਣ (ਆਮ ਲੱਛਣ ਵਾਲਾ ਸੰਬੰਧ)

ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਅੱਗ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰਸੋਈ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸੰਬੰਧ ਹਵਨ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੇ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੀ ਅੱਗ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਅਸੀਂ ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਯੁੱਧ ਦੇਖ ਕੇ ਅੱਗ ਦਾ ‘ਅਨੁਮਾਨ’ ਨਹੀਂ ਲਗਾ ਸਕਦੇ, ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਅੱਗ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਦਾ ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ। ਇਹ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਯੁੱਧ ਦਾ

ਆਮ ਸਰੂਪ ਯਾਨੀ “ਧੁੰਆਪਣ” ਅਤੇ ਅੱਗ ਦਾ ਆਮ ਸਰੂਪ ਯਾਨੀ “ਅੱਗਪਣ” ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪੂਰਬਧਾਰਣਾ ਮੰਨਣੀ ਪਵੇਗੀ। ਇਸ ਗਿਆਨ ਦਾ ਆਮ ਸਰੂਪ ਸਮਾਨਜ ਗਿਆਨ ਹੈ।

ਕਈ ਤਾਰਕਿਕ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਤਾ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਸਤੂ) ਦੇ ਲੈਕਿਕ (ਸਧਾਰਣ) ਸੰਯੋਗ (ਮਿਲਾਪ) ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਲੈਕਿਕ (ਅਧਿਆਤਮਕ) ਸੰਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਾਧੀਵਾਦ (ਹੇਤੁ ਦੀ ਸ਼ਰਤਬੰਦਤਾ)

ਹੇਤੁ ਦਾ ਸਾਧਕ ਨਾਲ ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਲਈ, ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ (ਪ੍ਰਤਿਬੰਧਾਂ) ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਉਪਾਧੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਲਈ ਹੇਤੁ ਨੂੰ ਉਪਾਧੀਰਹਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਕ “ਉਪਾਧੀ” ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਧਕ ਨਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਸਾਥ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੇਤੁ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਸਾਥ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੈਸੇ,

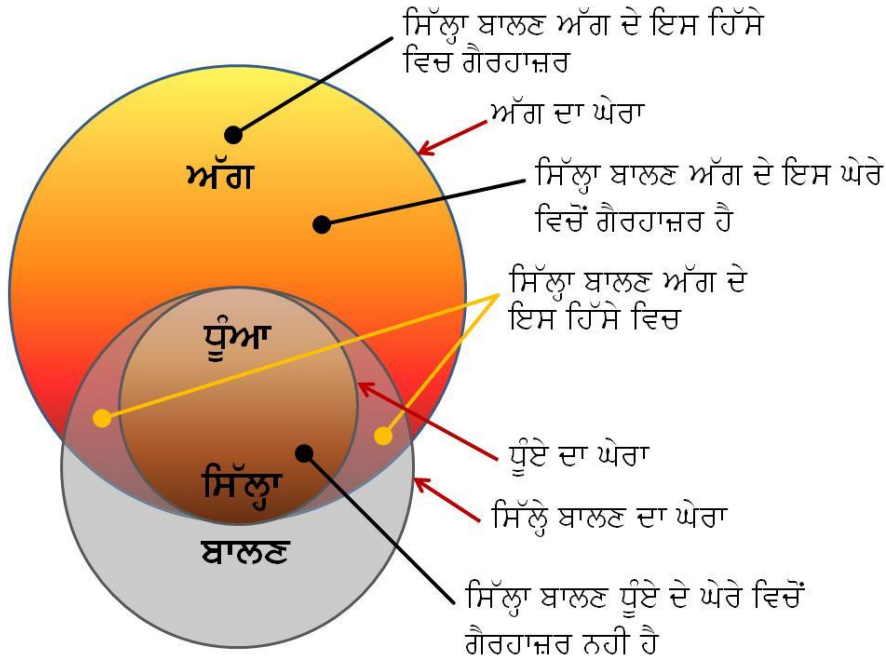
ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਧੁੰਆ ਹੈ,

ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਥੇ ਅੱਗ ਹੈ (ਸਿੱਲ੍ਹੇ ਬਾਲਣ ਵਾਲੀ)

ਇੱਥੇ ਧੁੰਆ ਸਾਧਕ ਹੈ, ਅੱਗ ਹੇਤੁ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਲ੍ਹਾ ਬਾਲਣ ਉਪਾਧੀ ਹੈ। ਸਿੱਲ੍ਹਾ ਬਾਲਣ, ਧੁੰਏ ਨਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਸਾਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਅੱਗ ਦੇ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੈਸੇ, ਲੋਹੇ ਦੇ ਗੋਲੇ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸਿੱਲ੍ਹੇ ਬਾਲਣ ਦਾ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। [ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਇੱਥੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਲੋਹੇ ਦਾ ਗੋਲਾ’ ਭਾਵੇਂ ਅਧਿਕ ਤਾਪਮਾਨ ਨਾਲ ਦਗ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ “ਬਾਲਣ ਵਾਲੀ” ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਰਥਾਤ, “ਲੋਹੇ ਦੇ ਗੋਲੇ ਦਾ ਦਗਣਾ” ਅਤੇ “ਅੱਗ” ਦੇ ਅਲਗ ਅਲਗ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ ਅਤੇ “ਲੋਹੇ ਦੇ ਗੋਲੇ ਦੇ ਦਗਣਾ” ਨੂੰ ‘ਅੱਗ’ ਅਤੇ ‘ਧੁੰਏ’ ਦੇ ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਦਲੀਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇੱਥੇ ਅੱਗ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਫਰਕ ਹੈ।]

ਇੱਥੇ “ਸਾਧਕ ਦੇ ਸਾਥ” ਹੋਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਅਤਿਅੰਤ-ਅਭਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਿਨ ਨਾ ਹੋਣਾ ਜੋ ਸਾਧਕ ਦੇ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਯਾਨੀ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਧਕ ਦੇ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚੋਂ ਅਨ-ਉਪਸਥਿਤ (ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ) ਹੋਵੇ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿਸੇ ਅਨ-ਉਪਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਉਪਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ “ਸਾਧਕ ਨਾਲ ਨਾ ਸਾਥ” ਹੋਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਅਤਿਅੰਤ-ਅਭਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਿਨ ਹੋਣਾ ਜੋ ਹੇਤੁ ਦੇ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਯਾਨੀ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਹੇਤੁ ਦੇ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚੋਂ ਅਨਉਪਸਥਿਤ (ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ) ਹੈ। ਰੇਖਾਚਿੱਤਰ, ਚਿੱਤਰ 10.0, ਵਿਚ “ਸਿੱਲ੍ਹਾ ਬਾਲਣ” ਧੁੰਏ ਦੇ ਖੇਤ੍ਰ (ਘੇਰੇ) ਵਿਚੋਂ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਅੱਗ ਦੇ ਕੁਝ ਖੇਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਗ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ ਹੈ।

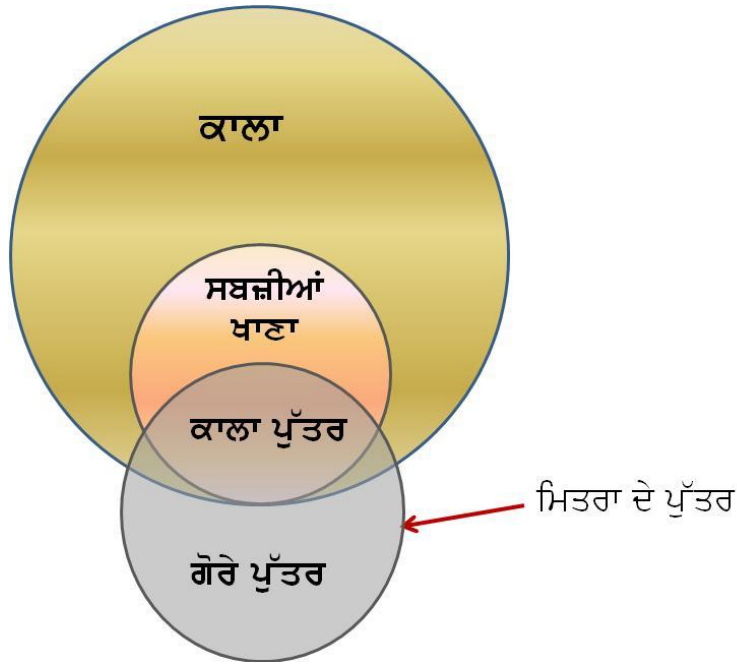

ਚਿੱਤਰ 10.0 ਅੱਗ ਅਤੇ ਸਿੱਲ੍ਹਾ ਬਾਲਣ

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਇਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ: “ਮਿਤਰਾ ਦੇ ਕਈ ਪੁੱਤਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਕਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਗੋਰੇ ਹਨ। ਉਹ ਪੁੱਤਰ ਕਾਲਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਗਰਭਵਰਤੀ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਮਿਤਰਾ ਨੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਖਾਧੀਆਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਪੁੱਤਰ ਗੋਰੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਾਂਦੀ ਬਲਕਿ ਦੁੱਧ ਪੀਂਦੀ ਸੀ।”

ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ 11.0 ਵਿਚ ਮਿਤਰਾ ਦੇ ਕਾਲੇ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਦੀ ਉਪਾਧੀ “ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਖਾਣਾ” ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਉਪਾਧੀ ਉਸ ਦੇ ਗੋਰੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ‘ਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਗੋਰੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ‘ਕਾਲੇ ਪੁੱਤਰਾਂ’ ਅਤੇ ‘ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਖਾਣ’ ਦੇ ਘੇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ “ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਖਾਣਾ” ਉਪਾਧੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਾਲੇਪਨ ਦੇ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ; ਜੈਸੇ ਘੜੇ ਦਾ ਕਾਲਾਪਨ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਖਾਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੰਗੋਸ਼ ਇਸ ਆਪੱਤੀ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਿਤਰਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਕਾਲਾਪਨ, ਘੜੇ ਦੇ ਕਾਲੇਪਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਤਅਨੁਸਾਰ, ਇਕ ਉਪਾਧੀ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ,

‘ਉਪਾਧੀ’ ਉਹ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਨਿਰੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ‘ਸਾਧਯ’ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਸਥਿਰ ਸਰੂਪ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਹੇਤੁ ਦੇ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ।

ਚਿੱਤਰ 11.0 ਮਿਤਰਾ ਦੇ ਕਾਲੇ ਅਤੇ ਗੋਰੇ ਪੁੱਤਰ

ਉਪਾਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ (1) ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਅਤੇ (2) ਸੰਦੇਹਸ਼ੀਲ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਉਪਾਧੀ ਉਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਨਿਸ਼ਚਾਪੂਰਵਕ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਨਿਰੰਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਧਕ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੇਤੁ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਸੰਦੇਹਸ਼ੀਲ ਉਪਾਧੀ ਉਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਹੋਵੇ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਸਾਧਕ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਹੇਤੁ ਨਾਲ ਅਸੰਗਤ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਸੰਦੇਹਸ਼ੀਲ ਉਪਾਧੀ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ,

ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਤਾ ਹੈ,

ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇਕ ਨਿਰਮਾਣ ਹੈ (ਕਿਸੇ ਰਾਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ)

ਇੱਥੇ “ਕਿਸੇ ਰਾਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ” ਇਕ ਉਪਾਧੀ ਹੈ ਜੋ ਨਿਰੰਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਕਰਦੀ ਹੈ (ਜੇਕਰ ਨਿਰਮਾਤਾ ਕੋਈ ਦੇਹਰੂਪੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਜੇ ਇਹ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਣੂਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਨਹੀਂ), ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ (ਜੈਸੇ, ਇਕ ਘੜੇ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਦੇਹਰੂਪੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਦਯੁਤ⁵ ਦਾ ਇਹ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਹੈ)। ਇੱਥੇ ‘ਦੇਹਰੂਪੀ’ ਉਪਾਧੀ ਸੰਦੇਹਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਉਪਾਧੀ ਸਵੈ ਕੋਈ ਤਰੁੱਟੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਹੇਤੁ ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੇਤੁ ਅਸਥਿਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਨਿਰਣਾ ਗਲਤ ਹੈ।

ਪਕਸ਼ਤਾ (ਪਖਤਾ) – ਪਖ ਦਾ ਅਧਿਕਰਣ

ਕਈ ਤਾਰਕਿਕ ਪਕਸ਼ਤਾ (ਜਾਂ ਅਧਿਕਰਣ) ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਉਪਸਥਿਤ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਕਿ ‘ਪਕਸ਼’ ਅਤੇ ‘ਸਾਧਕ’

⁵ ਵਿਦਯੁਤ – ਆਸਮਾਨੀ ਬਿਜਲੀ। [ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼]

ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸੰਕਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਗੰਗੋਸ਼ ਪਕਸ਼ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ: ਪਕਸ਼ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਧਯ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਇਸ ਨਾਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ ਹੈ⁶। ਜੈਸੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਵਿਚ “ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਅੱਗ ਹੈ”, ਇੱਥੇ ਪਰਬਤ ਪਕਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅੱਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੁਣ ਤੱਕ ਨਾ ਤਾਂ ਪਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਕਸ਼ ਦਾ ਨਾਮ ਕੇਵਲ ਇਸੇ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਸਾਧਯ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਕਿ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ ਹੈ। ਪਕਸ਼ ਨੂੰ ਪਕਸ਼ ਕੇਵਲ ਇਸੇ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸਾਧਯ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਜਾਣਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਇਕ ਸਮਰੂਪੀ ਅਧਿਕਰਣ ਜਾਂ *ਸਪਕਸ਼* ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਧਯ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤਪੂਰਣ ਜਾਣੀ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਜੈਸੇ “ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਅੱਗ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਉੱਪਰ ਧੂੰਆਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਸੋਈ ਵਿਚ।”

ਇਕ ਅਸਮਰੂਪੀ ਅਧਿਕਰਣ ਜਾਂ *ਵਿਪਕਸ਼* ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਯ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੈਸੇ “ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਧੂੰਆਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਉੱਪਰ ਅੱਗ ਹੈ; ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਅੱਗ ਨਹੀਂ, ਉੱਥੇ ਧੂੰਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਝੀਲ ਵਿਚ।”

ਪਰਾਮਰਸ਼⁷ – ਅਧਾਰ-ਵਾਕਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ

ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਰਾਹੀਂ ਹੇਤੁ ਦਾ ਪਕਸ਼ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ *ਪਰਾਮਰਸ਼* ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੈਸੇ,

ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਅੱਗ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਥੇ ਧੂੰਆਂ ਹੈ।

ਇੱਥੇ, *ਪਰਾਮਰਸ਼*, ਇਸ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਧੂੰਆਂ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅੱਗ ਨਾਲ ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਾਮਰਸ਼ ਨੂੰ ਅਨੁਮਿਤਿ⁸ ਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਧੂੰਏਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖਣ, ਅਨੁਮਾਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੰਗੋਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿਚ ਜੇ ਧੂੰਏਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ‘ਕਾਰਣ’ ਹੈ ਤਾਂ ਜੇ ਧੂੰਆਂ ਗੈਬ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਜਾਂ ਅਜੇ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਅਨੁਮਾਨ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਸੁਣਦੇ ਸਮੇਂ ਕਿ ‘ਇੱਥੇ ਧੂੰਆਂ ਹੋਵੇਗਾ’ ਤਾਂ ਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਇੱਥੇ ਅੱਗ ਵੀ ਹੋਏਗੀ’ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਧੂੰਆਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਧੂੰਆਂ ਐਸ ਵੇਲੇ ਉਪਸਥਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਵੈ ਧੂੰਆਂ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਅਨੁਮਾਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਧੂੰਏਂ (ਹੇਤੁ) ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖਣ, ਅਨੁਮਾਨ ਦਾ ‘ਕਾਰਣ’ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ *ਪਰਾਮਰਸ਼* ਕਿ ਪਕਸ਼ ਵਿਚ ਹੇਤੁ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਜੇ ਸਾਧਯ ਨਾਲ ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਅਨੁਮਾਨ ਦਾ ਸਹੀ ਕਾਰਣ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ “ਤਾਰਕਿਕ ਚਿੰਤਨ” ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ

⁶ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਬੜੀ ਆਤਮਪਰਕ ਲਗਦੀ ਹੈ ਜੇ ਕਤਈ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤੋਂ ਬਾਂਝੀ ਹੈ। ਯਥਾਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

⁷ ਪਰਾਮਰਸ਼ – ਵਿਚਾਰ, ਚਿੰਤਨ, ਯਯਾਨ; ਦਲੀਲ। [ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼]

⁸ ਅਨੁਮਿਤਿ – ਅਨੁਮਾਨ ਅਧਾਰਤ ਗਿਆਨ।

‘ਅਨੁਮਾਨ’ ਅਰਥਪੂਰਵਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਹੇਤੁ ਦਾ ਉਪਸਥਿਤ ਹੋਣਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੇਤੁ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਅਨੁਮਾਨ ਲਈ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਕੇਵਲਅਨੂਯਅਨੁਮਾਨਮ – ਸਿਰਫ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਨੁਮਾਨ

ਅਨੁਮਾਨ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੈ: (1) ਕੇਵਲਅਨੂਯ ਅਨੁਮਾਨ, ਅਰਥਾਤ ਸਿਰਫ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਨੁਮਾਨ; (2) ਕੇਵਲਵਜਤਿਰੇਕੀ ਅਨੁਮਾਨ, ਅਰਥਾਤ ਸਿਰਫ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਨੁਮਾਨ; ਅਤੇ (3) ਅਨੂਯ ਵਜਤਿਰੇਕੀ ਅਨੁਮਾਨ, ਅਰਥਾਤ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਨਕਾਰਾਤਮਕ-ਅਨੁਮਾਨ। ਕੇਵਲਅਨੂਯ ਅਨੁਮਾਨ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਜਾਂ ਨਾਵਾਚਕ ਉਦਾਹਰਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ: ਇਹ ਉਹ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਕਿਸੇ ਅਤਿਅੰਤ-ਅਭਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਿਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ; ਜਾਂ ਇਹ ਉਹ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਦੀ ਅਨ-ਉਪਸਥਿਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜੈਸੇ

ਇਹ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਜਾਣਨਯੋਗ ਹੈ।

ਇੱਥੇ, ਜਾਣਨਯੋਗ ਦੇ ਅਤਿਅੰਤ ਅਭਾਵ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਕੇਵਲਵਜਤਿਰੇਕੀ ਅਨੁਮਾਨ

ਕੇਵਲਵਜਤਿਰੇਕੀ ਅਨੁਮਾਨ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਦੀ ਕੋਈ ਸਕਾਰਾਤਮਕ (ਹਾਵਾਚਕ) ਉਦਾਹਰਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ (ਜਾਂ ਨਿਰੂਪਿਤ) ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਹ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਧਕ, ਪਕਸ਼ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜੈਸੇ

ਭੂਮੀ ਦੂਸਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮਹਿਕਮਈ ਹੈ।

ਇੱਥੇ ਭੂਮੀ ‘ਪਕਸ਼’ ਹੈ ਅਤੇ ਮਹਿਕ ‘ਸਾਧਕ’ ਹੈ। ਇਹ ਮਹਿਕ ਸਿਰਫ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਹੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। [ਇੱਥੇ ਭੂਮੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਭ ਵਸਤੂਆਂ ਗਿਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।]

ਅਨੂਯ-ਵਜਤਿਰੇਕੀ ਅਨੁਮਾਨ

ਇਹ ਉਹ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੈਸੇ

ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਅੱਗ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਥੇ ਧੂੰਆਂ ਹੈ। ਜੈਸੇ, ਰਸੋਈ ਵਿਚ, ਪਰ ਝੀਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ।

ਅਰਥਾਪੱਤੀ^੯ - ਉਪਧਾਰਣਾ

ਮੀਮਾਂਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਰਥਾਪੱਤੀ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਾਧਨ (ਪ੍ਰਮਾਣ) ਹੈ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਕਿ “ਦੇਵਦੱਤ, ਜੇ ਮੇਟਾ ਹੈ, ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਭੋਜਨ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ,” ਅਸੀਂ ਤੁਰੰਤ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹੀ ਭੋਜਨ ਖਾਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਆਦਮੀ ਬਗ਼ੈਰ ਖਾਧੇ, ਦਿਨੇ ਜਾਂ ਰਾਤ, ਮੇਟਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਦਿਨੇ ਖਾਣਾ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ, ਤਦ, ਇਸ ਅਰਥਾਪੱਤੀ ਤੋਂ, ਇਹ ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੰਗੋਸ਼, ਅਰਥਾਪੱਤੀ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਂਹਵਾਚੀ ਅਨੁਮਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੇਤੁ ਦੀ ਅਨ-ਉਪਸਥਿਤੀ ਸਾਧਕ ਦੀ ਅਨ-ਉਪਸਥਿਤੀ ਰਾਹੀਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਦਾਹਰਣ ਵਿਚ “ਮੇਟਾਪਣ” ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ‘ਨਾ-ਖਾਣ’ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹ “ਮੇਟਾਪਣ” ਰਾਤ ਨੂੰ ਖਾਣ ਦੀ ਅਨ-ਉਪਸਥਿਤੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਅਨ-ਉਪਸਥਿਤੀ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਤਾਰਕਿਕ ਅਰਥਾਪੱਤੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਮੇਟਾਪਣ ਜੇ ਹੈ ਉਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਖਾਣ ਨਾਲ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਦੇਵਦੱਤ ਦਿਨੇ ਖਾਣਾ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ ਪਰ ਉਹ ਮੇਟਾ ਵੀ ਹੈ।

ਗੰਗੋਸ਼, ਅਨੁਮਾਨ ਪ੍ਰਮਾਣ ਥੱਲੇ ਸਵਾਰਥਅਨੁਮਾਨ ਅਤੇ ਪਰਾਰਥਅਨੁਮਾਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵੀ ਵਿਸਤਾਰਪੂਰਵਕ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ‘ਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਚਰਚਾ ਅਗਲੀ ਕਿਸਤ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਰੱਖਾਂਗੇ।

... ਚਲਦਾ

---

^੯ ਅਰਥਾਪੱਤੀ – ਨਾ ਕਰੇ ਗਏ ਅਰਸ਼ ਦਾ ਸਮਝਣਾ, ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਾ ਇੱਕ ਭੇਦ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇੱਕ ਗੱਲ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦੂਜੀ ਸੁਤੇ ਹੀ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਵੇ , ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਆਖੇ ਕਿ ਮੋਹਲੇਧਾਰ ਮੀਂਹ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤਦ ਇਹ ਵੀ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਕਿ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਘਟਾ ਭੀ ਜ਼ਰੂਰ ਛਾ ਰਹੀ ਹੈ। [ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼]